

О.Рибцун

УКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЧНА СОЦІОЛОГІЯ НА РУБЕЖІ 60–70-Х РОКІВ ХХ СТ.: ПОЧАТКИ ІНСТИТУЦІОНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ

Кінець 60–початок 70-х років ХХ ст. став для української соціології, насамперед академічної, періодом утвердження її організаційних та інституційних основ. Саме в цей час вона вийшла на кардинально новий якісний рівень, розпочавши процес подальшого динамічного зростання.

Щоправда, ми не можемо розглядати соціологію у тогочасній Україні поза радянською соціологією загалом, що й визначило логіку виокремлення тих знакових подій, які зумовили початок інституціоналізації соціологічного знання в республіці.

На кінець 60-х років союзними вченими вже було накопичено чималого досвіду. Було здійснено такі серйозні проекти, свого роду стандарти для інших, як вивчення громадської думки та аудиторій центральних газет Б.Грушиним і В.Шляпентохом, ленінградський проект “Людина та її робота” В.Ядова, дослідження В.Шубкіним професійних орієнтацій школярів. За результатами цих та інших досліджень з’являються монографії, які фактично стали професійними підручниками наступних поколінь вчених, зокрема “Соціологія особистості” І.Кона й “Людина та її робота” за редакцією А.Здравомислова, В.Рожина, В.Ядова. Розпочинається випуск “Социологических исследований” – першого професійного періодичного збірника радянських соціологів. У 1968 р. у Москві відкрито академічний Інститут конкретно-соціологічних досліджень, що засвідчило дійсну життєздатність соціології в Радянському Союзі. Процес інституціоналізації поступово набував свого апогею, тому особливо відчутною стає необхідність структурно-організаційного оформлення соціології в республіках, зокрема

в УРСР. Відтак центральною з-поміж означених знакових подій, які відображають початки інституційного становлення соціологічного знання в Радянській Україні, є створення при Інституті філософії АН УРСР самостійного соціологічного відділу, що засвідчувало ініціативне організаційне оформлення соціологічної науки на українському ґрунті.

Утім, створення соціологічного підрозділу в українському академічному інституті не було простим наслідком поширення організаційних тенденцій у радянській соціології. Власне, й самі українські соціологи розуміли безперспективність свого майбутнього без чіткого організаційного оформлення їхньої науки. Так, уже в березні 1967 р. на республіканській нараді [1, с. 159–161] підбиваються основні підсумки соціологічної діяльності в республіці за 1960-ті роки.

Загалом картина стану соціології в Україні була такою. Підрозділи соціологічного спрямування або з близькою до соціологічної проблематикою в Україні були представлені переважно окремими групами при академічних інститутах, насамперед у Інституті філософії, а також при інститутах економіки, історії, держави та права. Окрім того, станом на 1967 р. діяли чотири штатні вузівські лабораторії конкретно-соціологічних досліджень при Київському, Харківському, Львівському та Дніпропетровському університетах, відділ соціології в Інституті суспільних наук Львівського державного університету. На громадських засадах діяли соціологічні групи Київського та Львівського політехнічних інститутів, Вінницького та Дрогобицького педінститутів, такі ж групи функціонували в деяких міських та районних партійних комітетах, при окремих комсомольських організаціях, редакціях кількох газет. Щоправда, всі ці лабораторії та групи були ще дуже малокваліфікованими, через що здебільшого їх діяльність обмежувалася спорадичними прикладними дослідженнями. Звісно, існували з-поміж них і досить талановиті колективи, як-то, лабораторії Харківського, Київського та Львівського університетів, що в майбутньому стануть основами регіональних

центрів української соціології. Проте більшість таких підрозділів з часом через неможливість подолати масив проблем припиняють своє існування.

Дослідницька увага соціологічних підрозділів в Україні зосереджувалася здебільшого на проблемах виробничого управління, бюджетів вільного часу, з'ясуванні професійно-технічного рівня працівників, змін у соціальній структурі населення республіки, причин та форм проявів релігійних вірувань, виявленні соціальних аспектів науково-технічного прогресу, обґрунтуванні шляхів поліпшення ефективності партійної пропаганди, дослідженні причин злочинності, зокрема серед неповнолітніх тощо.

Проте, незважаючи на досить широкий розмах конкретних соціологічних досліджень, великий інтерес до них громадськості та певні результати, яких досягли українські соціологи, основною причиною виявлених недоліків (як-то, одноманітність та неналежна актуалізованість проблем, недосконала методика та техніка проведення досліджень, недостатньо ефективна наукова та практична цінність отриманих результатів) визнано насамперед пробіли саме в організаційній площині:

- відсутність у системі академічних та галузевих науково-дослідних установ республіки спеціальних відділів, які спеціалізувалися б виключно у сфері соціологічних досліджень;

- недокомплектованість кадрами і їх низький професійний рівень, особливо у штатних вузівських лабораторіях. Відповідно до зауважень, висловлених на нараді, ситуація у вузівській соціології була критичною: штатні лабораторії при університетах нечисленні, укомплектування їх кваліфікованими кадрами – рідкісне явище через низькі посадові оклади. Керують лабораторіями викладачі, які мають повне педагогічне навантаження й займаються соціологією на громадських засадах. Лабораторії не забезпечені належним обладнанням, не мають необхідних приміщень, обтяжені великими труднощами у матеріальному забезпеченні. Не проводиться обмін досвідом, отримані дані не зіставляються;

➤ існують серйозні труднощі з публікацією матеріалів досліджень через відсутність спеціалізованих журналів з соціології.

Як бачимо, перед українськими соціологами постала вкрай гостра необхідність у створенні самостійних наукових підрозділів, що поряд з науково-дослідною виконували б методологічну, консультативну та координаційну функції.

У жовтні 1967 р. нарешті вдалося задекларувати окремий соціологічний підрозділ при Інституті філософії АН УРСР як відділ методології, методики та техніки соціальних досліджень, який очолив спочатку М.Попович (згодом директор Інституту філософії НАН України), а пізніше – В.Чорноволенко. Характерно, що аж до кінця 70-х років це буде єдиний безпосередньо соціологічний відділ при Інституті філософії, а зважаючи на те, що подібних підрозділів при інших академічних інститутах ще не існувало, – то й у системі вітчизняної академічної соціології загалом.

Саме в цей час до Інституту приходять велика група випускників філософського факультету Київського університету, зокрема А.Ручка, М.Сакада, В.Войцехівський, М.Мокляк (в майбутньому відомі українські соціологи), які й стануть першим штатом відділу.

Проводячи збір інформації щодо відродження та подальшого розвитку соціологічного знання у Радянській Україні, автор мав змогу провести ряд експертних напівформалізованих інтерв'ю з провідними українськими соціологами – учасниками досліджуваних процесів. Про зародження і подальшу “біографію” відділу А.Ручка розповідає: головним ініціатором впровадження соціології в Інституті філософії став директор інституту академік П.Копнін, котрий як людина стратегічного мислення не лише розумів важливість потенціалу соціології в науковому пізнанні, а й регулярно наголошував на цьому. Першого керівника відділу М.Поповича вже через рік змінює В.Чорноволенко. Причина була швидше адміністративна:

П.Копнін, будучи спеціалістом у галузі логіки наукового пізнання, окрім соціологічного підрозділу, створив водночас ще й відділ логіки, який і очолив. Проте саме в цей час Копніна як авторитетного в країні вченого запросили очолити Інститут філософії в Москві, тож після його від'їзду відділ логіки наукового пізнання перейшов до М.Поповича, а посаду завідувача відділу соціології запропонували університетському викладачеві В.Чорноволенку.

Тут слід окремо зупинитися на постаті власне Вілена Пилиповича Чорноволенка, який, хоча й не був першим очільником першого спеціалізованого соціологічного відділу в Україні, але через призму спогадів колег постає як фактичний лідер української академічної соціології 70–80-х років. Надзвичайно прискіпливий, прагматичний і дієвий організатор та керівник, саме він перетворив відділ у основу “школи” української академічної соціології, задавши їй цілеспрямованого імпульсу.

Перші роки, коли відділ саме зароджувався, стали чи не найбільш плідними для українських соціологів радянської доби. Так, саме на цей час припадає проведення знакового дослідження, точніше, навіть комплексу соціологічних досліджень на Львівському телевізійному заводі: підготовка комплексного плану соціального розвитку підприємства, відомого як “проект Пульсар”, що його забезпечували соціологи Інституту філософії спільно з фахівцями Львівського відділення Інституту економіки АН УРСР та Львівського університету. Дослідження не тільки стало першим серйозним “випробуванням” для співробітників новоствореного академічного відділу, а й відобразило роль прикладної соціології загалом в часи становлення.

Власне, сам проект був частиною загальносоюзної програми соціального планування, до того ж з-посеред перших радянських планів соціального розвитку. Такі плани розроблялись за зразком, перевіреним В.Ядовим на ленінградському заводі “Світлана”, а пізніше, коли соціальне планування стало практично обов'язковою складовою економічного планування, й самі стали зразками. Проект

був спільним, і співавторами киян виступили співробітники Львівської філії Інституту економіки. Точніше сказати, кияни виступали співавторами, а то й виконавцями замовленого Інститутом економіки дослідження на ЛТЗ. Як зазначає учасник дослідження М.Сакада, директор заводу Петровський як далекоглядний, освічений і прагматичний керівник вирішив поліпшити на своєму підприємстві розв'язання проблеми плинності кадрів, що пізніше переросло у розробку комплексного соціального паспорта ЛТЗ у рамках соціально-економічного планування підприємства. Будучи особисто знайомим з П.Копніним, він ініціював створення госпрозрахункової групи з проблем дослідження питань промислової соціології, яка працювала за схемою: завод перераховував кошти до Інституту економіки, при якому на той час теж було утворено підрозділ соціологічного спрямування (відділ соціології управління під керівництвом Л.Олесевича), практичними ж співвиконавцями виступали соціологічний відділ Інституту філософії і кафедра філософії Львівського політехнічного інституту (група під керівництвом О.Одинцова, яка займалася питаннями плинності кадрів). Завдяки такій схемі “десант” соціологів Інституту філософії під керівництвом Л.Сохань і М.Лойберга спочатку співпрацював з львів'янами не напряму, а опосередковано.

Тут звернемо увагу на ще одного вченого, завдяки якому стала можливою організація та реалізація не лише цього проекту, а й узагалі налагодження чіткої дослідницької роботи в сфері соціології у Інституті філософії кінця 60-х років. Це Михайло Лойберг, постать якого часто фігурує у спогадах колег. Так, К.Грищенко згадує: “Лойберг був людиною практичної дії, і якщо нам досі бракувало організаційних здібностей при підготовці наукових досліджень, то в нього якраз такі якості, що нині називаються менеджерськими, були. Саме він зумів організувати першу дослідницьку групу, поставити чіткі дослідницькі завдання”. Він був “мотором” відділу – зауважує А.Ручка. Разом з Ю.Сікорським вони були “заводіями”

починань у галузі конкретно-соціологічних досліджень. Таким чином, завдяки об'єктивним передумовам та індивідуальній активності окремих вчених вітчизняні академічні соціологи отримали “путівку в життя”.

У Львові соціологи зосередилися на розробці моделі соціальної структури, яка мала стати основою майбутнього соціального паспорта заводу. Окрім того, було проведено значну кількість інших досліджень, які охопили досить широкий спектр соціальних проблем. Так, вивчалися моральні відносини у трудовому колективі, соціальна активність, проблеми управління тощо.

25 травня 1970 р. постановою Бюро відділення економіки, історії, філософії та права Секції суспільних наук АН УРСР розробку перспективного плану соціального розвитку Львівського телевізорного заводу було завершено [2, с. 13]. За результатами проекту соціологи підготували низку звітів та практичних рекомендацій (деякі з них, наприклад звіт щодо соціальної структури, виявилися надалі засекреченими), спільно з економістами створили перший в Україні комплексний план соціального розвитку підприємства (за редакцією Л.Олесевича), а в 1972 р. узагальнили результати цих досліджень у колективній монографії “Соціальні проблеми виробничого колективу”.

Після львівських досліджень було розроблено уніфіковану схему методичних положень щодо підготовки плану соціального розвитку, складовою тут була типова модель соціального паспорта. Фахівці відділу часто виступали в подальших дослідженнях вже у ролі експертів.

Отже, соціологи гідно впоралися з досить складним завданням, набули чималого практичного досвіду та головне – зарекомендували себе фахівцями у галузі прикладного суспільствознавства, а по поверненні зі Львова отримують можливість займатися поряд з практичними прикладними розробками вже й власне академічною проблемою – дослідженням соціальної структури суспільства. Дослідження у цьому напрямі були започатковані ще у контексті економічного реформування. Справа в тому, що в умовах

системного колапсу, в який зайшла радянська система планової економіки, зусилля практично всіх радянських гуманітаріїв 60–70-х років зрештою спрямовувались на розробку ефективних альтернатив існуючій соціально-економічній моделі. Саме тому однією з перших проблем академічного відділу соціології після Львова стає дослідження соціально-професійних орієнтацій як стратегічної складової більш широкої проблематики – дослідження впливу на радянське суспільство науково-технічного прогресу.

Щоправда, проблемою соціально-професійних орієнтацій у контексті впливу НТР займалися не лише соціологи. Економічне спрямування проблематики зумовило у дослідженні міжінститутської теми “Соціально-економічні та психофізичні проблеми професійної орієнтації та профвідбору” провідну роль Інституту економіки, інші ж суспільствознавчі інститути, зокрема й філософії, постали лише як допоміжні. Безпосередньо в Інституті філософії для цих досліджень було створено кілька проблемних груп за участі співробітників соціологічного відділу, які вже на початку 70-х років за результатами своїх досліджень професійних орієнтацій робітничої та шкільної молоді видають ряд публікацій [3; 4]. Паралельно відділ продовжує працювати у галузі прикладної соціології, зусиллями госпрозрахункової групи забезпечуючи проведення значної кількості проектів на замовлення промислових підприємств, вузів, партійних установ та інших зацікавлених організацій.

Досить детально цей період представлений у документах, що збереглися в архіві Інституту філософії. На прикладі “Тематичного плану науково-дослідницької роботи відділу конкретних соціологічних досліджень та звіту про його виконання у 1970 р. “ [5] маємо можливість проілюструвати наукове життя соціологічного відділу у цей час:

➤ розробляючи планові бюджетні теми “Емпіричне обґрунтування соціально-наукового знання” та “Розробка методології й методики конкретно-соціологічних досліджень престижності професій як соціального фактора проф-

орієнтації молоді”, співробітники відділу концентрують увагу саме на другій проблемі у зв’язку з “переключенням відділу на дослідження проблем профорієнтації”;

➤ “замовником” теми є ЦК КПУ (Постанова від 1.10. 1969 р.), що свідчить про інтерес влади до соціологічної інформації;

➤ дослідження спрямоване на комплексне вивчення соціальних факторів формування професійних інтересів молоді з метою більш раціонального розподілу трудових ресурсів, компетентного управління процесами соціалізації та адаптації молоді до праці, удосконалення форм загальноосвітньої та професійної її підготовки;

➤ при відділі створено спеціальну госпрозрахункову групу, яка на основі госпрозрахунку з окремими промисловими підприємствами або дослідницькими колективами забезпечує консультативно-методичну та технічну підтримку вузівських кафедр та заводських лабораторій, що проводять соціологічні дослідження у промисловій сфері. Так, лише у 1970 р. групою вивчались соціально-економічні причини плинності кадрів на Одеському заводі пресів, досліджувалась соціальна структура виробничих колективів Одеської швейної фабрики ім. Воровського та Київського заводу “Комуніст”. Крім того, колективом групи було надано методичну та технічну допомогу Дніпропетровському університету (тема “Поліпшення соціально-економічних відносин у колгоспі”), Одеському політехнічному інституту (“Складання комплексного перспективного плану соціального розвитку заводу ім. Жовтневої революції”), Одеському університету (“Вивчення соціальної структури з-ду “Автогенмаш”). У результаті госпрозрахункових робіт групи Інститут лише за цей рік заробив 25 тисяч карбованців;

➤ колектив відділу активно співпрацює з неакадемічними соціологами, водночас він забезпечує координаційну та методичну функції й на рівні академічного підрозділу. Так, лише у 1970 р. сюди на обговорення надсилають дисертації: О.Якуба – з Харківського університету (докторська дисертація “Право та мораль як регулятори суспіль-

них відносин”), Є.Довгополов – з Львівського телевізорового заводу (кандидатська дисертація “Проблеми соціального планування на промисловому підприємстві”), співробітники відділу виступають опонентами на захистах, ведуть активну педагогічну діяльність;

➤ окремим аспектом була консультативна діяльність фахівців відділу. Так, лише протягом 1970 р. було надано офіційні консультації з питань організації конкретно-соціологічних досліджень Президії республіканського товариства “Знання”, управлінню Південно-Західної залізниці, газеті “Вечірній Київ”, науковим відділам праці Львівського телевізорового заводу, київських заводів “Комуніст”, “Маяк”, деяким вузам. Виїзний консультативний пункт з методики конкретно-соціологічних досліджень діяв під час проведення Республіканської атеїстичної конференції в Івано-Франківську (роботу забезпечував В.Волович);

➤ співробітники відділу беруть активну участь у різноманітних наукових конференціях, сесіях, нарадах та симпозіумах. Так, на VII Міжнародний соціологічний конгрес (м. Варна, Болгарія) свої матеріали подають В.Жмир та М.Мокляк (“Виробничий колектив як об’єкт соціологічного дослідження”), Ю.Сікорський та М.Лойберг (“До питання про зміни в соціальній структурі виробничого колективу”); М.Сакада (“До питання неформальних зв’язків та відносин на промисловому підприємстві”). М.Сакада та В.Цубін представляють матеріали на II Міжнародний колоквиум з соціальної психології (м. Тбілісі). Колективно підготовлено доповідь “Дослідження соціальної структури колективу – основа соціального планування” для Всесоюзної наради “Соціальне планування в умовах господарської реформи” (м. Москва); А.Ручка та В.Цубін беруть участь у конференції “Соціологічні питання розвитку колективів підприємств” (м. Мінськ);

➤ налагоджуються контакти з іншими союзними колективами з метою професійного зростання співробітників відділу. Так, В.Чорноволенко та В.Матусевич беруть участь у роботі міжнародної школи-семінару з математичних методів у соціології, що відбулася в Новосибірську.

Надзвичайно різноплановий та активний 1970-й р. не був унікальним в історії відділу. Як свідчать документи, це типовий приклад, динаміка активності академічних соціологів у подальші роки стабільно зростала. Включившись у союзні дослідження соціальної структури радянського суспільства, яке здійснювалось під егідою московського Інституту конкретно-соціологічних досліджень, кияни, не полишаючи свої попередні нароби у сфері соціально-професійних орієнтацій, формулюють більш розширену тему “Суспільний престиж масових професій та його вплив на відтворення соціальної структури розвинутого соціалістичного суспільства” [6, с. 2–6]. Деякі експерти, прикладом, В.Хмелько, В.Оссовський, вважають, що саме започатковані відділом під керівництвом В.Чорноволенка дослідження соціально-професійної структури стали в подальшому чи не найбільшим внеском у розвиток української академічної соціології.

Отож, вітчизняні соціологи у 1970-х роках, розпочавши організаційне оформлення соціологічного знання, не полишаючи і прикладного рівня, виходять на академічний рівень наукових досліджень, закріплюючи закладені у 1960-х роках організаційні та інституційні підвалини сучасної української соціології.

Література

1. Див.: *Ануфриева Р.А., Василенко В.А.* Социология на Украине и ее перспективы // Вопросы философии. – 1967. – № 9. – С. 159–161.
2. Державний архів Інституту філософії НАН України (далі – ДАІФ). – Ф.1. – Оп.1. – Спр. 789–792.
3. *Аза Л., Піддубний В., Ручка А.* Ціннісні орієнтації робітничої молоді. – К., 1971.
4. *Чорноволенко В., Оссовський В., Паніотто В.* Соціально-професійна орієнтація молоді. – К., 1972.
5. ДАІФ. – Оп.1. – Спр. 895.
6. ДАІФ. – Оп.1. – Спр. 1016.